



Від авторки

Цього роману ніколи не було б, якби не читачі, які майже відразу після виходу «Винуватих людей» написали коментарі, що в книжки має бути продовження.

Згодна, відкритий фінал — не найкращий спосіб завершити історію, хоча й залишає чимало простору для читацької уяви. Однак писати далі інтуїтивно не хотілося. Зрозуміло було, що доведеться згадувати трагічні для української історії події, пов'язані з крахом визвольних змагань 1917—1921 років. Я ж, як авторка, прагнула, щоб кохання Марусі й Василя назавжди залишилося в Прекрасній епосі, не затьмареній війною та революцією. Воднораз ціную думку моїх читачів, багато з яких у приватних повідомленнях і на творчих зустрічах просили про книжку-продовження.

І ось нарешті я зрозуміла, що без цього ніяк. Справді, маю дописати історію, бо вже й самій стало цікаво, які ще пригоди, прикросці та радощі чекають на моїх героїв. Зацікавило й створення нових персонажів, продиктоване обставинами непростого часу, що в ньому мали розгортатися події.

24 лютого 2022 року відбулося повномасштабне вторгнення країни-агресорки на території нашої Батьківщини. В Україні не було й немає такої людини, яку не зачепило б це лихо. Напевно, саме тоді з'явилося усвідомлення, що маю дописати історію кохання Марусі й Василя попри все. Дописати, аби ворог не думав, що зломив нас і що наше життя зупинилося.

Дивовижним чином з'явилися сили, бажання й натхнення. Розпочалася робота над новим текстом, яка тривала впродовж усього року.

Головним відкриттям під час роботи над цією книжкою для мене стало те, що зараз ми, на жаль, переживаємо повторення своєї історії. Сто років тому орда з півночі, керована божевільним Муравйовим, прорвалася в Київ, убивала, грабувала та гвалтувала. У молодій українській державі не було тоді сил спинити чужинців. Колективний Захід, який щойно вийшов із Першої світової війни, пожертвував Україною... Було дуже важко читати про це, а потім художньо переосмислювати трагічні факти минулого. І знаєте, що давало наснагу й відчуття певної сатисфакції? Цього разу новітня орда не змогла прорвати оборону українського війська й дістатися нашої столиці, хай як нахвалялась і старалась.

Так, північні околиці Києва зазнали страшних втрат. Трагедія Бучі, Ірпеня, Бородянки, Гостомеля, інших містечок і сіл назавжди залишиться в пам'яті нашого народу. Як і страшні кадри деокупованих Ізюму, Балаклії та Куп'янська на Харківщині, звільненого Херсона... Проте, хоч як боляче, ми розуміємо: українська історія вже нова, і цього разу в ній неодмінно буде наша перемога. Ми добре знаємо ворога, а весь цивілізований світ об'єднався навколо сил добра.

Я дуже вдячна читачам за те, що спонукали мене написати цю книжку, таку суголосну з нашим сьогоденням. Вдячна за довіру. Сподіваюся, ця нова історія буде гідним продовженням попередньої та зігриватиме українців у ці непрості дні нашого спротиву.

Щиро — Тетяна Белімова

Присвячую моїй мамі — з любов'ю

ЧАСТИНА ПЕРША
ПОЛІТИКА

(1917)



Розділ 1

СТАВИЩЕ, КВІТЕНЬ 1917 РОКУ

Вона прийшла на сході нового дня, коли серпик місяця збліднув і майже розтанув над обрієм. Владно затарабанила у вікно саме навпроти Марусиного ліжка, ніби добре знала розташування всіх речей у домі. Прийшла по своє і не бажала чекати до ранку.

— Ти?

Маруся перехрестилася, немов це могло захистити її від нічної прояви. Та ж, помітивши це, засміялася.

— Звідки ти взялася?

Марусині руки дрібно трусилися. Вона відразу впізнала мару, що прийшла на поріг її дому чи не із самого пекла. Утім, довга тінь коливалася в тьмяному світлі каганця, яким Маруся підсвічувала сіни, і доводила, що мара — людина. Привиди не відкидають тіней.

— Машко? Хто ж тебе випустив таку? Чи ти здорова?

У прочинені двері тягнуло квітневим холодом, і Марусю від цього, а ще від сильного душевного зрушення взяли дрижаки. Вона вщипнула себе за руку, немов хотіла прокинутися. Нічна гостя помітила цей рух і знову вишкірилася, показавши майже порожній рот, де між чорними пеньками жовтіло кілька вцілілих зубів.

— А ты, наверное, думала, что меня уж схоронили? Я за доченькой пришла! Отдавай мою Зоиньку! Отдавай! А Васи уже, поди, нет на свете... Сгинул ирод, туды ему и дорога... Ненавижу его! И тебя ненавижу! Все ведь из-за вас, проклятых... Ваша вина! Ты виноватая во всем! Если б не ты...

Маруся злякалась і відступила. Рука затремтіла ще дужче, каганець упав на підлогу й розлетівся на друзки, гнотик зашипів і загаснув. У сніях запанував морок, тільки призахідний місяць блідо світив знадвору крізь прочинені двері. Маруся згадала про Юліанову двостволку й хотіла вже скочити за нею, але не встигла. Машка кинулася до Марусі й учепилася їй у горло холодними, наче крига, руками.

— Отдавай Зоиньку! Отдавай! Где ты ее прячешь?

Маруся, на добру голову вища й сильніша за виснажену хворобою Машку, усе ж не могла розтиснути її рук на власній шії, хоч як старалася. Вона хрипіла, борюкалася, копала напасницю ногами, та все було намарне. Машка дедалі сильніше стискала пальці на горлі суперниці. Благенька хустка збилася з її голови, поріділі сиві пасма, що лишилися від колись розкішного рудого волосся, вибилися на чоло й майже затулили очі, запалені божевільним блиском.

— Убирайся к Ваське в преисподнюю... Хотела быть с ним — и будешь... На веки вечные...

Маруся широко роззявляла рота, груди їй роздирало, очі лізли з орбіт. Вона хотіла закричати, але й цього вже не могла. Перед очима попливли райдужні кола. На мить з'явилася широкоплеча постать Василя — він усміхався Марусі та простягав до неї руки. Вона кинулася до нього, але із жахом побачила, що це небіжчик Юліан Ясенський. Його бліде обличчя віддавало синявою, очі запали й нагадували дві ями, а голова була радше обтягнутим шкірою черепом. Юліан Казимирович однією рукою підкрутив облізлі вуса, як частенько робив за життя, а другою притягнув Марусю до себе й упився їй в уста крижаним поцілунком, немовби запечатав могильним віддихом її живе дихання.

* * *

Часом Машці здавалося, що вона сама вибрала собі хворобу. От люди кажуть про когось «захворів», і Машка була згодна із цим. Сам вибрав собі те, що відділяє тебе від світу нормальних

і здорових людей. Бо як інакше можна було пояснити те, що трапилося з нею? Вона не хотіла й не могла більше жити так, як жила.

Василь поринув у циркове життя. Відчужений і далекий, навмисне повертався додому пізніше нікуди, чимось підвечерював на кухні та частенько й засинав там над чашкою схололого чаю. Прокидався на ранок і лягав на просту кухонну лавку, ніби якийсь лакей, що крадеться з нічної гулянки й боїться розбудити господарів.

Зоя стрімко дорослішала й уже ставила геть не дитячі запитання про батька, про цирк, який вабив її і непокоїв уяву. Донька хотіла бути серед циркових, навчатися їхнього ремесла, а не сидіти цілими днями у квартирі на Тарасівській.

Що ж було робити Машці? Напиватися від безвиході? Вона так і робила. Заливала тугу оковитою, пила, допоки не впивалася до безпам'ятства, а коли дурман трохи спадав, прокидалася серед ночі й плакала від самотності. Нікчемне існування...

Того дня, якраз після Василевої прем'єри, коли вони з Мартою Сур так блискуче відкатали номер, Машка перебрала міру. Опритомніла в порожній квартирі та збагнула, що Василь забрав доньку із собою в цирк. То був початок кінця. Роззирнулася, погукала малу, переконалася, що справді сама, і враз відчула таку тугу, якої ще в житті не знала. Стала жаліти себе, а тоді подалася на кухню напитися води. На столі були залишки нехитрого снідання. Машка ніби побачила, як батько з донькою їли, перемовлялися, підсміювалися над чимось тільки їм двом зрозумілим. Може, і над нею, що, п'яна, колодою валялася в сусідній спальні.

Зненацька Машчин сум перемінився на скажену лють. Спершу на підлогу полетіло все, що було на столі. Потім дісталось старосвітському буфету, де зберігалось їхнє кухонне начиння. Не тямлячи себе, Машка жбурляла тарілки, доки не почула, як сусіди гатять у стіну. Опритомніла й обвела очима страшне руйновище, на яке перетворилася кухня. Від побаченого стало лячно. Невже це вона зробила? Для чого?

Машка позадкувала й опинилася в передпокої. Схопила з вішака своє пальто, накинула його на просте домашнє плаття й вийшла з квартири. Поволі спускалася сходами й ловила повітря широко розтуленим ротом. Коли врешті вийшла надвір, стало трохи легше. Хотіла спершу бігти в цирк, потім вирішила похмелитися для хоробрості. Пізніше не могла згадати, з ким і де пила. Не могла точно сказати, чи зачинила квартиру та скільки взяла грошей із тих, що Василь завжди залишав на харчі. Блукала вуличками київського середмістя, які всі зливалися в одну, доки не звалилася десь під парканом. Перехожі намагалися розштовхати її, хтось питав ім'я та адресу, проте Машка лише вила у відповідь. Їй раптом перехотілося спілкуватися з людьми, котрі ніколи не були добрими до неї. Запевне, краще за все було б уродитися німою... Мовчки тягнула б свою лямку й не силувалася б порозумітися із жорстоким світом.

Вона вила без упину, коли за нею приїхали санітари, бо хтось із небайдужих урешті викликав карету для душевнохворих. Відтак вирішила, що варто підіграти цим людям у білому, і взялася качатися бруківкою, здіймаючи пил під гавкіт вуличних собак. Санітари, звиклі до подібного, швидко скрутили її, для надійності загорнувши в гамівну сорочку. Машці стало весело, і вона вкусила одного з них за руку, не сильно, лише щоб знав, що з дамами варто поводитися шанобливіше. Санітар у відповідь зацідив їй у зуби, перекинув її в кареті на підлогу й заходився копати ногами. Бідолашна скрутилася калачиком і намагалася затулити бодай голову. У роті відчула солоний присмак крові. Від ударів, що без угаву сипалися на ребра та спину, Машка майже перестала дихати. Біль був нестерпним, але навіть тоді не виникло в неї бажання заговорити зі своїм мучителем. Вона й далі вила, поки не захрипла вкрай.

За кілька днів до Кирилівської лікарні на Подолі, куди завезли Машку, прийшов Василь. Майже годину сидів поруч із нею. Він видався Машці достоту смішним, бо пригортав її до себе, чого вже дуже давно не траплялося, і благав отямитися. О ні! Тільки не це... Цього Машці хотілося щонайменше.

Отямитися — означало б повернутися до того нестерпного життя, яким вона жила останні кілька років. А тут, у божевільні, їй було по-своєму добре. Давали таку-сяку їжу, ніхто не докучав повсякденним «треба й мусиш», жодних тобі обов'язків чи правил, що їх треба конче дотримуватися. Хочеться вити від нестерпного душевного болю — вий, багнеться качатися брудною, у нечистотах підлогою — качайся скільки душа забажає. Навколо — такі ж нещасні жертви суспільства.

Не влаштовували Машку лише дебели санітари. Вони двічі на день у супроводі сестер милосердя та лікаря з'являлися в палаті й вимагали ковтати гіркі пілюлі, від яких паморочилося в голові, тягнуло на сон і могла, як стій, розпочатися блювота чи діарея, що було значно гірше. «Не буду! Не хочу!» — волила Машка подумки, а вголос лише вила й намагалася викрутитися з чіпких рук санітарів. Це, утім, не допомагало, а тільки погіршувало ситуацію. Ліки пропихували силоміць, незмінно провокуючи блювоту. Машка, як і спершу, силувалася вкусити за руку, що наполегливо пхала пігулки їй у самісіньке горло, однак перестала це робити, коли їй вибили кілька зубів.

За місяць вона призвичаїлася до такого життя. Слухняно ковтала все, що давали. Якщо щастило, вибльовувала й чекала на черговий обхід. Їй було дуже затишно в коконі з ліків і власного небажання жити, як раніше. Тихо та спокійно. Ні журри, ні хвилювання, ні смутку, ні радості. Наче кішка, що ліниво вивернулася на сонечку й забула про все на світі — про своїх кошенят, про те, що має вполювати для них смачну мишу на вечерю, про сусідського кота, який усю ніч муркотів під вікном.

Машка точно не знала, скільки прожила в такому стані. Проте одного дня ліків не дали, а за тиждень перестали давати і їжу. Вона, звісно, не відала, що в її рідному Петрограді, названому так 1914 року, відбулася Лютнева революція, яка зруйнувала імперію, що й без того тріщала по всіх своїх штучних швах. Не знала, що Кирилівська божевільня в Києві фактично припинила своє існування. Персонал потихеньку розходився в пошуках хоч якогось заробітку, а ті, хто лишався

заради службового житла, уже не бажали дбати про хворих, хіба про буйних.

Одного березневого дня Машці кинули подерте пальто, на кілька розмірів більші шкарбани, що нагадували дамські черевики, і благодійну хустку. Стара сестричка допомогла їй убратися й легенько скерувала до воріт.

— Ступай додому... Тут тобі вже нема чого робити. Ти ж здорова ніби, повертайся до своїх. — Старенька перехрестила Машку на прощання й дала їй засохлого житнього коржика.

Машка вийшла за ворота божевільні й отетеріло витріщилася на перехожих, що поспішали у своїх справах. Хтось із розгону налетів на неї, ледь не перекинувши на брук, вилаявся й побіг своєю дорогою. Візниця, що правив простою двоколкою, байдуже проїхав повз, заздалегідь оцінивши, що така не зупинить його, бо в кишенях гуляє вітер. Машка відчула майже фізичний супротив до цього живого життя, яке вирувало за огорожею Кирилівської лікарні. Понад усе на світі вона хотіла назад — до рятівної безтямі. Нерішуче повернулася і підійшла до воріт, але їх уже зачинили. Поторсала клямку й повернулася на мостову.

— Жити набридло, дамочко!

Машка не помітила, як вийшла на бруківку. Лише дивом не опинилася під колесами великого селянського возу, навантаженого мішками з борошном. Дядечко, що правив кіньми, останньої миті відштовхнув її пужалном. Машка полетіла на тротуар і втелющилася в металеву урну. Перед очима застрибали зірочки, у голові загуло, з розбитого носа заюшила кров. Хтось допоміг їй підвестися, ще хтось запропонував носову хустинку.

— Спасибо, родненький... — Вимовивши ці кілька слів, Машка геть не здивувалася, ніби й не було в її житті кількарічного мовчання. Здавалося, що вона просто прокинулася після тривалого сну. — Расшиблась вся... Как теперича домой пойду, дочке и мужу на глаза покажуся?

Машка раптом відчула в собі здатність думати та вирішувати, яка відновилася чи від фізичного удару, чи від емоцій-

ного стресу й загострилася до краю. Струснула головою, здивовано огляділася. Де вона? Що тут робить? Скільки вже часу минуло відтоді, коли востаннє вийшла з дому на Тарасівській? А Зоя... Василь... Що з ними?

На тротуарі з'явилася добре вбрана пані, яка вела за руку доньку-підлітка. Вони говорили про щось своє, зовсім безжурне. Побачили злиденну жінку, що прикладала хусточку до розбитого носа, і вирішили перейти на інший бік вулиці. Однак Машка їм не дала. Перегородила шлях і благально склала руки:

— Как пройти на Тарасовскую? Подскажите Христа ради...

Слова повернулися до неї зненацька, без жодного зусилля з її боку, ніби просто спали до часу. Вона кидалася до перехожих, ніби риба, що билася на суходолі, розпитувала дорогу, упізнавала раніше бачені вулички й урешті до вечора таки дісталася Тарасівської.

— Ой, Маня... Ты ли это? Как тебя жизнь истрепала-то... Поправились, поди? Или новая власть быстрехонько излечила?

На Тарасівській за ці три роки змінилося чимало пожильців, а от двірник лишився той самий. Палкий прихильник самодержавства, він ніяк не міг прийти до тями після того, як цар зрікся престолу, і ледь не щодня заливав тяжке горе оковитою. Двірник став припрошувати Машку випити з ним чарчину «по старій пам'яті». Однак та пересилила бажання, що раптово виникло при згадці про питво, і відмовилася.

— Не можно мне пить. Доктора крепка-накрепко запретили... — Машка збрехала перше, що спало на думку, і відразу ж спитала: — А что мои?

— Много эти доктора понимают... Чуток выпить можно всегда. — Двірник розчаровано крякнув і підленько посміхнувся, як людина, котра добре знає, що зараз зробить співбесідникові боляче, і вже наперед смакує це. — Твои-то тут и не живут уже... Васька на фронтах сгинул. А дочку вашу он полюбовнице спровадил... Какая-то сильно важная птица из Тарасанского уезда... Заведение держит там. Чайную, вроде говаривали... Ты пойді к Яловым. Они-то адресок имеют...

Почувши це, Машка оскаженіла. Та як Василь посмів так учинити? Зоя її донька! Тільки її. Маруська не має жодного права на неї. Зою треба забрати звідти. Донька має жити в місті. Найкраще, звісно, у столиці — у самому Петрограді. Яка ж вона, Машка, була дурна, коли переїхала сюди, в Україну. Кинути все заради хутора в Київській губернії... На яке таке щастя можна було сподіватися? Пробачити собі таке неможливо, можна тільки виправити.

— Знаю я эту чайную... И хозяйку ейную знаю... — Від страшної образи Машка ледве вичавлювала із себе слова. — Проклятий Васька! Как он мог...

— А ты чем думала, Мань, когда замуж за украинца пошла?

Двірник презирливо сплюнув собі під ноги. Він розтягнув «українець» по складах, навмисне наголосивши не там, де треба. «Україна» й «українець» лунали тепер з усіх трибун, а ті, хто вважав себе належними до них, страшенно ображалися, коли хтось за звичкою казав «малорос» чи «хохол». Двірник уживав ці слова як певного роду лайку, вкладаючи в них зовсім інший зміст.

* * *

Булана в яблуках кобила Карамелька голосно заіржала в невеликій стайні за Марусиним будинком. Стаєнка була геть мізерна, на одне стійло. Карамельці було тут затісно, швидше хотілося на волю. Молода й норавлива конячка, красива, хоч і простої породи, з'явилася на зміну старенькій вірній Буді, що тихо відійшла уві сні.

Сьогодні про Карамельку чомусь усі забули... Ніхто не прийшов зранку, щоб дати їй вівса й води, а потім вичистити стійло після ночі й вичесати щіткою її лискучі боки. Цим зазвичай опікувався Казик, дванадцятирічний син хазяйки. Пізніше могла з'явитися й сама господиня, яка частенько сідлала кобилу й рушала залагоджувати справи до Ставища. Але найбільше Карамелька чекала на високу красиву дівчину Зою. Вона прибігла в стаєнку з першими променями сонця або й трохи пізніше, незмінно вбрана в коротку спідницю для верхової їзди й пошиті на замовлення краги. Невгамовна Зоя застрибувала на

Карамельку й кілька годин поспіль носилася навколишніми дорогами, що зміїлися крізь поля. Потім Зойка могла прискакати на рівну галявинку біля хутірця Берикса й узятися до серйозної дресури, ази якої добре затирила в цирку Крутікова. Якби дерева, що нерівним колом оточували цю мальовничу прогалину на узліссі, уміли говорити, то розказали б дівчинці Зої про її батька Василя. Колись він теж шукав зручне місце для постановки своєї «Пошти», що пізніше принесла йому славу й визнання.

Карамелька скосила очі на велосипед, що рік тому з'явився в господарстві. Відтоді він незмінно ділив із кобилою крихітну стайню. Карамелька завжди з подивом позирала на це диво техніки, яке не їло й не пило, але мчало не гірше за неї. Велосипед — то вже була Казикова любов, хоча нерідко й Зоя сідала залізного коня. Утім, купили його таки для Казика. Маруся постановила: хай там як, а в дітей буде те, що вони хочуть. Казимир їздитиме на велосипеді, якщо така його мрія. Зоя ж отримає костюм для верхової їзди від найкращого кравця. Однак і те й інше вимагало грошей. Де їх узяти, Маруся знала, хоч і передбачала, що це буде непросто. Треба було здати в оренду землю, що тягнулася вздовж тракту за чайною.

Вітольд Ганіцький, управитель маєтку Браницьких, довго тримав Марусю в передпокої через якісь надважливі справи. Відтак довго мовчав і дивився ніби крізь відвідувачку, а вона, знічена таким поводженням, не дуже впевнено викладала суть справи. Пан Ганіцький спершу відіслав Марусю без чіткої відповіді: «Я маю подумати, бо оренда зараз — украй не вигідна справа». За тиждень Маруся прийшла знову й знову понад годину просиділа в тісному й темному передпокої на незручно му стільці, чекаючи, поки Ганіцький нап'ється чаю.

Цього разу пан управитель був більше налаштований на розмову й навіть виголосив перед Марусею бучну промову. Говорив Ганіцький пафосно й із серцем, немов виступав десь на врочистих зборах. Він розводився про те, що світ котиться невідомо куди, якщо шляхтичі подають чай і женяться на простолюдинках. Маруся почервоніла від гніву, бо після смерті Зосії Казими-

рівни ніхто прямо не докоряв їй через походження. Якби не обіцяне для Казика й Зої, ноги її не було б тут, а так мусила терпіти.

Хоч якими прикрими були слова Ганіцького, найбільше Марусю діткнуло те, що й син змушений був усе те слухати. Узяла Казимира із собою, щоб разом зайти в Ставищі до знайомого кравця й замовити синові дещо з одягу. Була переконана, що Ганіцький так велемовно відмовляє їй, але він таки пристав на її пропозицію, склав акт і видав аванс. Однак Маруся вже не була рада цим грошам, які пекли їй долоню, а потім відтягували кишеню, наче вона їх украла, а не отримала за оренду своєї ж землі. Сумління підказувало, що від цієї оборудки треба було відмовитися, бо Ганіцький свідомо принижував її, користуючись нагодою, та ще й на очах у сина. Але папери вже було підписано, і відступитися не вийшло б.

Казик і справді добре запам'ятав пишну та сповнену докорів промову Вітольда Ганіцького. Уже вдома він узявся випитувати в Марусі, що графський управитель мав на увазі. Вона нахмурилась і кинула, мовляв, немає чого ніяковіти через те, що вона працює в чайній і що покійний батько теж працював там. Трохи подумавши, додала, що соромно, коли крадуть чи обманом відсуджують чужу спадщину. І точно вже немає нічого лихого в тому, як хтось не вродився шляхтичем. «Якби всі були шляхтичами, хто б тоді сіяв і жав, випікав хліб і будував? Та й не може людина вибрати, ким і де народиться. Яка ж тоді її вина чи заслуга в тому?» — Маруся намагалася говорити спокійно, але всередині в неї клетало. З виразу материного обличчя Казимир збагнув, що Вітольд Ганіцький неабияк дошкулив її, а отже, разом принизив і його.

Маруся справила Зої костюм для верхової їзди, а синові таки купила омріяний велосипед. Утім, Казимир не відчув великої радості від того. Промова Ганіцького, материні сором і гнів лягли осадом у його душі. Казик затявся їздити в графський парк, хоч завжди мріяв промчатися його рівненькими доріжками, підсипаними білим гравієм. І запевне, ніхто з графської челяді не заперечував би, коли б Казимир возився там.

Та гонор, про який раніше Казик ніколи не думав, владно заговорив у ньому й наказав кататися в тому парку.

Карамелька знову голосно заіржала. Крізь шпарину у дверях вона побачила дивну жінку, що нервово топталася під вікнами хазяйського будинку й уряди-годи зазірала всередину. Була невисока, тож не могла дотягтися до шиби. Через те, напевно, і сердилася. Урешті терпець незнайомці урвався, і вона заволатала на весь двір:

— Зойка! Долго ты еще там? Пойдём атседава! Нам бы на станцию сегодня поспеть... Я уже иззябла вся! Уважь мать! Побыстрой там!

Маруся, що напівлежала на власному ліжку, здригнулася від цього крику й інстинктивно схопилася за горло, розпухле, у кривавих синяках. Казик і Зоя дбайливо обмотали його хусткою. Поряд лежала книжка в цупкій обкладинці, а на ній — окраець паперу, на якому Маруся швидко вивела хімічним олівцем: «*Зою, подумай добре. Чи варто їхати з матір'ю? Ти мені як рідна. Я тебе не жену. Будь із нами, поки батько не повернеться з фронту*». Зоя, якій Маруся сунула папірець, швидко пробігла написане очима й заперечливо похитала головою. Після пригоди з Машкою Маруся не могла говорити, тому відразу, щойно опритомніла, на мигах попросила Казимира принести паперу з чайної, писала записочки й показувала дітям.

— Спасибі вам, тьотю Марусю, але я вже вирішила. Поїду з мамкою. Усе-таки вона моя єдина рідня на світі. От ви батька ждете, а він хіба ж повернеться з війни? Запевне, що загинув... Просто тіла не знайшли, не поховали по-людськи. Уже два роки майже минуло. Був би живий, знайшовся б уже...

Зоя скривилася, бо побачила, якої муки завдали її слова Марусі. Але вона не могла цього не сказати. Раніше, може, і промовчала б, але тепер, коли об'явилася мати, щось зрушилося в Зойчиній свідомості. Незнана сила, що спала до часу, прокинулася й вимагала дії. Як пояснити добрій тьоті Марусі, що їй, Зойці, не цікаво тут, у селі? Звісно, у провінційному містечку є свої принади. До того ж у тьоті Марусі гарний будинок, у якому

облаштували окрему кімнатку й для Зойки, переробивши для цього нежилу комору. Ніхто не обтяжував дівчину якимись обов'язками. Могла й цілими днями ганяти на Карамельці околицями або ж повторювати номери, що їх затирила ще від батька. Тьотя Маруся не заперечувала проти цього. Загалом усі ставилися до Зойки дуже добре, справді як до рідної. Але життя тут, на тракті біля чайної, видавалося їй нудним. «І як тільки тітці Марусі не набридає день у день ходити в чайну, прислужувати подорожнім, теревенити про щось із Насткою? А в неділю ходити до церкви, потім базарувати й повертатися до себе, щоб почати новий тиждень, до оскоми схожий на всі попередні?» — не раз питала сама себе Зоя і не знаходила відповіді. Проте одне вона знала точно: таке життя не для неї. Матір сьогодні зранку сама доля послала сюди, бо ще трохи — і Зойка десь дременула б.

— Тож, тьотю Марусю, я з мамкою поїду. Мамка сказала, що нам треба в столицю. Там родичі, знайомі лишилися. Мамка має там зв'язки в цирку. Словом, не пропадемо. Я вам із Казиком напишу...

Зоя перевела очі на Казимира. По-підлітковому цибатий, з напрочуд гарним обличчям, він був для Зойки розгорнутою книжкою. Зараз, і вона виразно це бачила, він злився на неї і ледве стримувався, щоб не сказати щось уїдливе. Казик зловив Зойчин погляд і відвернувся до стіни, щоб не видати власні почуття. Удавав, що роздивляється батькову рушницю, яку мати забрала, коли продавали маєток у Ясенівці. Саме Казимир прокинувся від нічної шарпанини в снігах, схопився й побіг туди, передчуваючи щось лихе. Саме він кинувся на Машку й урятував життя Марусі. А тепер не міг повірити, що Зойка хоче кинути їх і поїхати десь зі своєю божевільною матір'ю. Це було те перше розчарування, яке кожен переживає підлітком, коли звичний світ довкола дає збій, і цьому ніяк не можна зарадити.

Зойка зчитала емоції Казика й зітхнула. Ні, їй не було його шкода, хіба зовсім трішки. Вона раділа, що нарешті вирветься з провінційного містечка й, може, зовсім скоро виступатиме на цирковій арені. Зойка всміхнулася своїм мріям та обернулася

до облізлої валізи, з якою колись приїхала в чайну. Варто було швидше збиратися, як і наполягала мати.

Дівчина подумала про Машку і почервоніла. Як так сталося, що ця старчиха, від якої линув пах давно немитого тіла, — її мати? Чому не тітка Маруся? Чому батько вибрав таку? Зойка згадала, як Машка нерішуче підійшла до неї і розглядала, наче якийсь витвір мистецтва, а тоді, осмілівши, кинулася обійматися. Зоя знову здригнулася, як тоді — зранку. Утім, зараз не було часу розбиратися із цим. Вона відчинила двері платтяного шифоньєра та стала оглядати власні сукні, що їх замовляла Маруся в ставищанських кравців, бо не могла допустити, щоб Зойка ходила в тому, із чого давно виросла. Тепер же, коли стало питання з переїздом, неможливо було уявити, що весь цей новий гардероб уміститься в стару Зойчину валізу.

— Тьоть Марусю, мені б іще якусь торбу... Що? Даєте мені вашу нову валізу? А цю, мою, краще лишити тут, у вас? Дякую, тьоть Марусечко!

Зоя швидко кинулася робити, як запропонувала Маруся, до кінця не вірячи, що їй дістанеться велика шкіряна валіза взамін її старої. Узялася по-новому перекладати сукенки й не відразу помітила, що Маруся простягає їй нову записочку.

«Візьми гроші в дерев'яній скриньці. Вам із матір'ю вистачить на перший час».

Зоя пробігла очима написане та слухняно потягнулася по старовинну дерев'яну скриньку на шифоньєрі. Це була та сама Флорова скринька, яку колись пошкодили злодії. Маруся відремонтувала батькову річ — чи не єдину пам'ятку про нього, і також зберігала в ній гроші й цінні папери. Зойка відкрила старовинне деко й побачила полотняний мішечок, що приємно забряжчав золотими червінцями. Поруч лежали листи, перев'язані блакитною стрічкою. Зоя відразу впізнала батьків косий почерк із великими грифами літер «Р» і «Г». Вона вагалася лише мить, а тоді швидко й непомітно схопила згорточок паперів і засунула його в кишеню. Як-не-як, а це листи її батька. Невідомо, чи повернеться вона колись у цей будинок на тракті. У неї більше прав

на цю останню пам'ятку про Василя, ніж у Марусі. А може, мати таки має рацію, і якби не пані Ясенська, жили б вони собі душа в душу й ніколи не розпалася б їхня родина?

«Зою, віддаю гроші, що лишив нам твій батько, коли прощалися в Києві. Тут усі вони до копійчки. Зашиє в одяг».

Маруся відрахувала належне й дивилася, як Зойка, не дуже звикла до такої роботи, колола собі пальці, намагаючись зашити золоті червінці в підкладку пальта. Урешті Маруся, долаючи біль і нехоть до будь-якої дії, поманила Зою пальцем і взялася сама до голки. Швидко всі монетки було зашито в різні одєжини. Маруся подумала: як котрусь і вкрадуть, усе одно щось та й лишиться Зої з матір'ю.

Коли зі швидкими зборами врешті було покінчено, Маруся, скривившись від болю, таки встала з ліжка. Треба було самій перевірити, чи Зойка нічого не забула й чи все спакувала у своє нове життя.

«З Богом, дитинко! Нас не забувай... Напиши. Батько повернеться — щоб не шукав тебе».

Зойка тільки стєнула плечима на цю нову Марусину записочку. Батько повернеться хіба з другим прищєстям... Проте Марусині очі світилися фанатичною вірою. Зоя, хай якою недосвідченою була в життєвих питаннях, збагнула шостим чуттям, що сперечатися з пані Ясенською — марна справа. «Мабуть, для неї так краще — вірити, що батько живий... І є ж такі на світі...»

«Може, візьмеш повідла з антонівки? Один слоїк?»

Остання Марусина записочка так і лишилася непрочитаною. Зойка підхопила валізу й рішуче попрямувала до виходу. Маруся кинулася до вікна, але наштовхнулася на колючий погляд Машки. Та буравила ним будинок, ніби хотіла дірку в ньому продивитися. Щоб не видати себе, Маруся сховалася за фіранкою і звідти крадькома хрєстила Зою, яка завернула за ріг чайної та зникла з очей. Маруся повалилася на ліжку й не бачила, як Машка обернулася та смачно плюнула в бік доглянутого обійстя.

— Спалила б к чертям собачим... Эх, жаль... Некогда... — прошипіла Машка й кинулася наздоганяти доньку.